

ЗОРАН АВРАМОВИЋ

ПОСТОЈАЊЕ, ИЗВОРИ И „САМООДБРАНА” АУТОШОВИНИЗМА

Аутошовинизам није политичка и друштвена појава која би била типична за Србе и Србију. И у другим нацијама, посебно у јеврејској и руској, појављују се веће или мање групације аутошовиниста. Српски аутошовинизам је само један од облика у историјском и актуалном односу појединаца, друштвених група и политичких партија према држави и нацији. На другом полу овог односа је шовинизам према другим нацијама, а између ових полова се откривају вишеструки прелазни ставови према колективним ентитетима. Анализа аутошовинистичког мишљења и понашања у оквиру српске нације може се разумети као један допринос националном и државном самосазнању.

О појму аутошовинистике

Можемо да прихватимо појам аутошовинизма уз одређене резерве. Појам је заснован на емоцији мржње према сопственој нацији. Антипатриотизам је подеснији зато што укључује један преплет мишљења и понашања који су усмеравани, са националног становишта, негативним вредностима.

Аутошовинизам можемо одредити као супротност патриотизму, односно као диспозицију за одређене облике индивидуалног и друштвеног понашања који се концентришу у негативним ставовима према нацији и отаџбини. Ови облици мишљења и понашања укључују неке сазнајне, емоционалне, мотивационе чиниоце. Оно што их разликује од патриотског свакако је вредносна оријентација или скуп вредности.¹

¹ *Patriotizam*, zbornik radova, prir. Igor Primorac, KruZak, Zagreb 2004.

Аутошовинизам не показује бригу за националну заједницу. Та генерална одбијајућа оријентација према сопственој нацији препознаје се на два нивоа мишљења и деловања: 1) активност која *одбацује* заштиту или одбрану националних интереса; 2) активност која показује небригу за унапређивање националног *развоја*.

Које су основне аутошовинистичке вредности? (Под појмом вредности се подразумева сваки објекат – личност, установа, догађај – који за појединца или групу представља пожељан циљ. Одбојност према свом народу за неке је вредност, као што је за друге поштовање и одбрана сопственог народа.) Аутошовиниста *не брани слободу*, интегритет и идентитет нације од спољних снага које је на разне начине угрожавају. Он се залаже за увозну слободу или слободу коју дефинише инострани чинилац. На другом месту, не држи превише, заправо никако до *независности* државе и нације. У случају Србије на прелазу из другог у трећи миленијум, аутошовинисти се отворено залажу за преузимање свих вредности, стандарда, идеја који долазе са Запада. Наметање и захтеве из центара западне моћи они отворено подржавају. Спремност на *жртву* за слободу, правду, истину нације и отаџбине, нешто је што аутошовиниста не познаје.

Дакле, аутошовиниста је равнодушан према спољашњем угрожавању вредности, слободе, независности и идентитета нације, али је активан (хиперактиван) у критичко-нихилистичком односу према политичким групама и појединцима унутар нације које бране патриотске вредности.²

Борба против патриотских идеја, ставова и мишљења унутар нације показује широк репертоар аутошовинистичког деловања. Лако се запажа да они одбијају сваку *сарадњу* која би била у општем интересу нације. Такође, *јомагање или јомоћ* је ограничена само на присталице и активности антипатриотских група и појединаца. *Даровање или наџрађивање* је такође резервисано за групе присталица. Нема осећања за патриоте. Било би право чудо да антипатриота изговори стих „мене све ране свога рода боле”. Он ће, напротив, показати спремност да усменим говором у електронским медијима, у новинским текстовима или организованом деловању допринесе паду угледа националног идентитета и интегритета државе, не устежући се и од најтежих дисквалификација сопствене нације.

Квалитативна анализа антипатриотског мишљења и понашања показује да су ове вредности део егоистичких вредности (супротно – алтруистички). Они дају искључиву предност личним

---

² Зоран Аврамовић, *Родомрци*, Графомаркетинг, Нови Сад 2009.

користима над интересима сопствене нације, и одбацују сваку помисао на жртву за општу ствар. И када је реч о моралној страни ове друштвене групације, мора се приметити да користе сва средства за своје циљеве без освртања на лично и национално достојанство.

Какав би био могућан психосоцијални портрет антипатриоте? Неке основне црте су: мржња (нетрпељивост) према сопственој нацији, хладни прагматизам, осећање самодовољности, „моја осећања, моја водиља”, не везује се емоционално за другог, тежња ка моћи, ослонац на инострано, (не)прикривање својих мотива. Међу њима има и оних који су конституционално против свега у средини у којој су рођени и живе. Друга групација антипатриота не понаша се екстремно већ променљиво, у складу са ситуацијом и друштвеним догађајима. Њих покрећу грамзивост, похлепа, жеђ за угледом, сујета, завист али и разум, интереси, воља, ауторитет, моћ.

Дакле, аутошовинизам је скуп идеја, пракси, вредности и прича који су уграђени у критичко-деструктиван поглед на сопствену нацију и државу. Реч је о: 1) негативном односу према вредностима сопствене нације; 2) негирању њеног значаја за васпитање и образовање младих чланова друштва; 3) одбацивању заједничких националних вредности; 4) спремности за ангажовање у личну или инострану корист.

Аутошовинизам у рају и миру

Аутодеструктиван однос према сопственој нацији и држави јавља се у одређеним друштвеноисторијским раздобљима, а то су пре свега времена мира и рата. У кругу српских аутошовиниста налазе се: део интелигенције, неки научници, уметници, новинари, анонимна јавност на мрежама. Ова појава у српском народу није новијег датума. Има таквих примера у ближој и даљој прошлости.

У *миру* аутошовинизам је израз одређених интереса и неких вредности у значењу пожељности. Интереси су материјални, политички, психолошки. Једна напомена: није ова појава идентична у свим државама и нацијама. Овде ће се анализирати српско искуство овог облика мишљења и понашања. Неподношење вредности и историје нације у којој је аутошовиниста рођен усмерено је према институцијама, традицији, људима на власти и у култури. Полазна тачка деловања је преузимање западних (глобалистичких) политичких културних образаца у најширем значњу те речи. Они треба да буду полуга за трансформацију српске нације. Постоји висок степен сличности аутошовинистичке критике са иностраним критикама српске нације.

Њихова обједињујућа мисао о српском интересу је дефетизам, волунтаризам, нихилизам. Изгледа да је болест негације свега што је српско неизлечива. Емотивизам је по правилу повезан са незнањем, стереотипима, искривљеним опажањем чињеница, лошим проценама. Нема целине догађаја, нема друге стране, нема политичке правичности и реалполитике. У њиховом закључивању је превише догматизма, хипергенерализације, етикетирања. Небројено је огрешења о чињенице и логику. А посебно треба истаћи језичко шипражје, мутни, конфузни политички језик са погрешним или нејасним значењима. Историјски гледано, они бирају традицију антипатриотизма, а вредносно пројективну антинационалност, југословенство, Западну Европу, глобализам.

Аутошовинизам у миру можемо оцењивати са различитих становишта: политичког знања, чињеничке утемељености, ваљаности логичког мишљења, моралности изречених тврдњи. Политичко знање ове идеологије оскудно је и погрешно. Њени припадници долазе из разних професија и нивоа социополитичких знања, углавном без основних појмова политике, нације и друштва. У структури њиховог јавног политичког понашања доминантан чинилац био је вербализам иностраних матрица. Нема ту аргументације, већ само оптуживања Срба у складу са фикцијом „међународне заједнице”.

Деловање аутошовиниста мора се оцењивати са становишта њихове деструкције националног моралног постојања Срба. Срби су зло и то је довољно понављати. Када се српска нација и неки њени припадници представљају у штампаном медију неистинито и са јаком дозом насиља, а уз острашћену демонизацију, онда се наносе озбиљне последице моралном и културном лику нације.

Не може се заобићи лични и групни интерес. Није логично да неко ко добија политички новац из иностранства има позитиван однос према српској држави и нацији. Овакво деловање поткрепљено је материјалним интересима подржавалаца и вођа аутошовинистичке свести. У погоршаним економским условима, несигурност егзистенције расте. У условима сукоба и рата јача потреба за сигурношћу и безбедношћу. Нема сталних прихода, нема сигурности породице, угрожен је статус (углед, начин потрошње, становање, облачење...).

Да ли су аутошовинисти одговорни за речи којима обезвређују сопствени народ и државу? Изговорене речи су као лишће на ветру, а записана реч траје у времену. Оно што је написано и речено има моћ да производи последице у време појављивања, а остаје у библиотекама као део националне интелектуалне историје у којој зло и добро показују своја нескривена лица. И када се креће

у жанру фактографском, када се утврђују чињенице али и када се саопштавају вредносни судови, речено и написано производи неко дејство у свести читаоца, читалачке публике, а и у друштвеној стварности. У том смислу, одговорност у временском континууму се не може избећи.

Жеђ за успехом и самовредновањем нису занемарљиви у структури мотивације представника ове мисли. Потребу за друштвом (пријатељство, припадање) противници патриотизма остварују са иностраним групама и појединцима јер је српски патриота неподношљив. Тамо љубав, овде мржња. Из интереса, агресивне склоности, свеједно. Али све је повезано са стратегијом и тактиком слабљења интегритета и целине националног постојања.

Средства која користи ова мисао су класична: финансијски ресурси из иностранства, организационе мреже, електронске и штампане медијске централе у држави и иностранству, самонаграђивање, захтеви за репресијом државе против патриотских организација. Зашто би се антинационално становиште одрицало силе? Аутошовинистичка мисао не одбацује средства репресије против патриотских и организација. Њени лидери позивају полицију и тужилаштво да користе правни систем у прогањању и забрањивању покрета који се инспиришу јединством нације. То је механизам унутрашње репресије. Спољнополитички има такође разноврстан репертоар дифамације национално-патриотских организација и појединача.

Ослоњена је на иностране моделе нације и друштва, она превиђа да и у тим друштвима постоји лепеза односа према нацији и држави. То је немаштовита мисао о „ономе што је изван”, да се претвори у простор и време „овог што је унутра”. Њихови аутошовинистички снови треба да се остваре сада и овде. Обузима их „екстатичан доживљај продора” (Манхајм) у растакање националног бића. Примера ради, у Немачкој делује партија Алтернатива за Немачку, која се у рецепцији немачке демократске државе као примера заобилази.

Аутошовинистичка мисао навлачи рационалност преко својих страсти, негативних осећања, хтења и воље. У српској нацији појављује се у више облика: 1) супротност Европа – Србија; 2) небрига за Србе изван Србије; 3) подела на Србе и Србијанце; 4) претварање права националних мањина у привилегије; 5) инострано помагање дезинтеграције.³

Ова мисао и понашање појављују се у миру и *рајним* раздобљима. Када анализирамо деловање аутошовиниста током XX

---

³ Зоран Аврамовић, *Родољубци и родомрси*, Службени гласник, Београд 2013.

века, упада у очи чињеница да су се у току и после ратова Срба са непријатељима увек појављивали појединци, групе и странке који су осуђивали сопствени народ. Како после 1918. и после 1945, тако и у току и после 1991–1995/1999. године. Црњански у *Ембахадама* пише о Милошу Богићевићу, посланику Србије у Берлину од 1907. до 1914. године, који је извештавао Немце о тајним споразумима Србије и подупирао стране оптужбе о „кривици” Србије за рат 1914. године. „Тај господин је био издајник Србије”, каже Милош Црњански у *Ембахадама*.⁴

Коминтерновско оптуживање Срба као хегемона између два рата наставили су српски комунисти у току Другог светског рата и по његовом завршетку. Добривоје Видић, високи српски функционер КПЈ, изјављује 1945. године следећу типично аутошовинистичку осуду сопственог народа: „Шест стотина и педесет хиљада стрељаних Срба у БиХ, то је дуг који је српски народ платио за злочиначку политику београдских властодржаца.”⁵

Са избијањем ратова на простору СФРЈ и њеним разбијањем 1991–1995/1999. јавља се једна струја јавног мишљења која је оптуживала Србе и Србију за „планирани злочин у СФРЈ”, за „српску репресију над Албанцима” (иако су косовски Албанци узели оружје и кренули у борбу против своје државе), за свеопшту „кривицу”. Српски анти-Срби оптужују Србе да ратују са „целим светом” (!), да нема демократије, да економија пропада, да је погрешан ослонац на Русију уместо на Запад. Адвокати катастрофе виде ђавола само на српској страни. Са НАТО бомбардовањем СР Југославије (Србије) делује „српска НАТО интелигенција” (израз Добрице Ћосића).

Мирко Ковач, књижевник, париским новинарима 1992. године тврди да је „српски нацизам обнова лажи и лажних митова, позив на кукњаву и крв... У Србији вољом народа буја фашизам. Могу се правити занимљива поређења са хитлеровском Немачком.”⁶

Када је дошло време краја СФРЈ, аутошовинисти су заступали став да је југословенство вредније од националне државе и подржавали захтеве „међународне заједнице” упућене српској влади. Југословенска опција је за њих, упркос катастрофалном билансу, била јача и виталнија. Отуда и безмерна мржња према онима који су оптужени за „разбијање Југославије”. Питање је откуда оволико деструкције према националним интересима у време ратног сукоба. Највећа национална солидарност припадни-

⁴ Милош Црњански, *Ембахаде*, Нолит, Београд 1983, 86–95.

⁵ З. Аврамовић, *Родољубци и родољубци*, 107.

⁶ Зоран Аврамовић, „Велики бодеж у српство”, *Нова Зора*, зима, 2017, бр. 56, 125–139.

ка нације показује се управо у ратним опасностима по државу и колективни опстанак. Неки српски примери показују супротно. Оптуживање сопственог народа за ратне догађаје може се оправдати само посредством индивидуализације злочина. Окривљавати нацију за циљеве у одбрамбеном рату, то разум не може да схвати. Издаја је појам који постоји још од античких времена. Али овде може да буде само реч о аутомржњи.

*Друшћивени и пољитички извори аутошовинизма
у српској нацији*

Сујета, грамзивост, агресивност, лични интереси, нису довољни чиниоци за давање одговора на питање као што је појава аутошовинизма у српској нацији.

Настајање аутошовинистичке мисли и деловања у српској нацији током XX и почетком XXI века повезано је са неколико чинилаца који су преплетени и неодвојиви. На првом месту је идеолошки чинилац – *југословенство и комунизам*. Југословенство је идеологија стварања нове нације. Комунистичка идеологија је, као интернационалистички надахнута, неговала одрицање од нације. (Оставимо питање за друге истраживаче: зашто су се југословенство и комунизам највише примили у српској нацији?)

Већа приврженост југословенској држави него српској била је значајан чинилац ове мисли. Српска национална елита је стала на браник те државе од 1918. до 1990. године, што је нација платила огромном ценом. У свим кризним раздобљима, а посебно после усташког геноцида, делови политичке и интелектуалне елите бескомпромисно су бранили југословенство – идеолошки и државотворно. Када је дошло време њеног разбијања, они су стали на становиште друштва изнад државе и подржавали захтеве „међународне заједнице” српској нацији. Одржавању ове мисли доприносила је југословенска носталгија у делу српске интелигенције, упркос катастрофалном историјско-националном билансу.

Нова значења *државе, друшћива и нације* такође су део ширења ове мисли у српском народу. Идеје о друштву изнад државе, грађанину изнад државе и глобализму изнад нације свакако су идејни оквир за цветање аутошовинизма. Таквим визијама друштва патриотске вредности представљају сметњу. Време тријумфа индивидуалистички схваћене слободе иде наруку оним погледима на друштво у чијем средишту је појединац а не колективни интереси. Ова схватања су производ *нових теорија* о друштву, посебно

теорије отвореног друштва, конструктивизма, постмодерне, интеракционизма.

Распршеност српске нације на простору Балкана је такође значајан чинилац постојања мисли о којој је овде реч. *Дијаспоричности* српског народа утицала је да се рубови или периферија српства губе, асимилују, преверавају. Дуготрајући контакти са суседним нацијама представљали су национално идентитетско искушење за Србе који су на тим просторима живели. Преверавање и однорођивање су делови српске националне историје који су слабили а понекад и одбацивали вредности сопствене нације а величали друге националне заједнице.

Менталитетски фактор у објашњавању ове свести не може се заобићи. Писци о српском менталитету истицали су његове позитивне и негативне стране. Негативне црте овог менталитета су следеће: јака осећајност води непромишљеним делима, искуство се замењује емоцијама, лако се предају критизерству, често реч поистовећују са извршењем. У склопу ината, зависти и сујете ово менталитетско крило у српском народу се ругало родољубљу, слободи нације и отаџбине, традицији борбе за независност, духовним вредностима. У стилу – наше не ваља, страном је добро.

Ратно разбијање југословенске државе 1991–1995, као и НАТО бомбардовање Србије (СР Југославије) 1999. године, значајан су чинилац разумевања пораста ове мисли и понашања у српској нацији и броја њених присталица. Производња *српске кривице* у неким европским антисрпским центрима није почела са разбијањем СФРЈ. Она има своју богату прошлост, али је кулминирала у последњој деценији XX века. Ову српску кривицу за ратове и злочине на простору бивше државе раширених руку је прихватио и део српске аутошовинистичке групације.

Распон њених негативних ставова кретао се од игнорисања сваког националног самопоштовања до испољавања презира према свом народу. Састављена од бивших југословена, комуниста, универзитетских наставника, представника невладиних организација, новинара, уметника, они су без зазора: 1) подржавали све мере Запада против Срба; 2) ширили стална оптуживања Срба за злочине на простору бивше СФРЈ (Срби су дежурни кривци); 3) подсмевали се националној традицији; 4) признавали права другима, а ускраћивали та иста права Србима; 5) заступали грађанистичку идеологију; 6) разбијали националну солидарност и 7) доприносили сатанизацији српског народа. Речју, слабили су вредност српске нације и потпомагали смањивање српске државе.⁷

---

⁷ З. Аврамовић, *Родољубци и родомрци*.

*Аутошовинисти који се самопредстављају
као патриоте*

Са становишта самоперцепције аутошовиниста неће пристаћи на такво именовање, већ ће смело тврдити да је његов рад и мисао прилог националном интересу. Аутошовинизам, међутим, треба мерити *последцима* које она производи у колективном животу нације.

Размотримо могућну „одбрану” аутошовинисте у распону од подржавања бомбардовања Србије и Срба до њиховог клеветања и ружења. (На пример: критика православног и културног јединства српског народа; Косово је тумор српске политике.) Како се оваква самоодбрана оспорава рационалним аргументима?

Прва тврдња аутошовинисте је да он брани народ од државне власти и њеног председника (мисли се на Слободана Милошевића). Тако повлачи аналогију са Хителовом Немачком – онај ко је издао Хитлера, није издао немачки народ. Најпре, ова аналогија није одржива, ни са чињеничког ни са политичког становишта. Србија је имала демократске институције и Милошевић је био биран за председника, а Хитлер је успоставио диктатуру са геноцидном идеологијом. Овоме треба додати и чињеницу да је Србија била држава у систему међународног поретка.

Друга одбрана је да у његовом аутошовинизму нема значаја инострана лична корист, односно материјални интерес. Нема сумње да *свако* понашање које се руководи иностраном материјалном коришћу не би могло да се оцени као антипатриотско. Међутим, постоји богата евиденција иностраних финансирања невладиних организација у Србији.⁸ Претпоставимо да неки аутошовиниста није мотивисан иностраним новцем већ идејом „нове државе”. У погледу последица јавног деловања, његов политички интерес да служи иностраним циљевима изједначен је са материјалном мотивацијом оних других.

Трећи псеудоаргумент је морални – аутошовиниста делује за добробит народа. То је псеудоаргумент због тога што је: 1) народ бирао власт; 2) Србија и српски народ су се нашли у процесу дезинтеграције државе у којој су живели и за коју су дали велике жртве и имали су право на самоопредељење; 3) стране државе бомбардују његову државу. Овај тобожњи аргумент аутошовинисте не може да се одржи јер је тешко поверовати да је бомбардовање морално (и правно) ваљано средство страних држава против

---

⁸ Смиља Аврамов, *Цивилно друштво и невладине организације*, Нова Европа, Београд 2006.

Србије. Дакле, и да нису себични материјални мотиви у питању већ веровање да су политички, идеолошки и национални исправни, не може се оправдати позив или одобравање војних средстава иностраног деловања против Срба и Србије.

Украјико о глобализму

Однос национално–страно појављује се у националним и антинационалним покретима и идеологијама током историје сваке нације. Идеолошка и практична решења кретала су се између ксенофобије и мазохистичког подређивања страним узорима.

Европски притисци и геополитичке стратегије су увек имале одређени број српских присталица. У последњих неколико деценија избио је у први план европски (ЕУ) чинилац. *Зов Европје* је позив на слабљење улоге националног интереса у колективном животу и државном послу европских народа. Део српске интелигенције није одолео том зову, па је почео да даје предност европским идеалима на штету српских.

Глобализам као идеологија националне дезинтеграције подразумева: 1) подстицање стварања наднационалног ентитета (регионалног, европског, евроатлантског); 2) релативизовање територије на којој живи део националног корпуса; 3) идеју о држави грађана која заобилази идеју нације; 4) потискивање културне традиције у најширем значењу овог појма; 5) униформизацију медија и прихватање западног медијског „погледа на свет“; 6) поред радикалних промена система вредности рачуна се и са радикалним изменама облика организовања. Другим речима, глобализам се залаже за редефиницију основних начела националног идентитета, националног јединства, националне слободе и аутономије и националне државе као њене политичке форме.

Када се погледају основни појмови глобалистичких теорија, лако ћемо констатовати апсолутизацију појединца, слободе, плурализма, друштвене хетерогености, радикалних разлика, дисконтинуитета, случајности, а одбацивање идентитета, континуитета, хомогености, нужности. Глобализовано друштво подстиче равнодушност према општим интересима, културној традицији и предању као чувању наслеђа, а подстиче окретање сопственом ЈА, апсолутном интересу појединца. Ствара се човек који је опседнут својим интересима, својом улогом у друштву, својим „људским правима“. Он је изгубио људски интерес за другог, за вредност националног живота, а развио војеризам захваљујући електронским медијима, да завири у свет познатих из масовне културе. Овај концепт друштва посебно погађа словенско-православне културе,

њихов дух саборности, при чему подстиче поделе на западњаке и националисте.

Једна од водећих идеја аутошовинистичке мисли свакако је оспоравање вредности сопственог националног бића са становишта странца и неуморна деструктивна и нихилистичка критика колективних ставова, понашања, интереса. Однос према странцу је једна од тачака раздвајања патриотизма и националне дезинтеграције. Патриотском становишту се подмеће да је ксенофобично и да има одбојан став према иностранству, тачније Западу и Европи, а ради се о томе да се критички диференцира однос према иностраном.

У глобализованој демократији аутошовинизам у смислу јавног деловања против своје а у корист друге нације и државе све више постаје политички легитиман. Дакле, издајник по уверењу – то је права модерна ствар. За нас је релевантно питање: какве су последице демократизованог аутошовинизма? И шта се може учинити?

Како се сујројсџавиџи ауџошовинистџичкој мисли?

У демократском систему има места за све политичке и идеолошке оријентације. Аутошовинизам је једна од мноштва других. Присталице овог погледа на нацију и државу слободно делују у јавности на разне начине: пишу текстове и прогласе, пишу књиге, протестују на улици. Дакле, боре се. Патриотске групације, као њима опозитне, подржавају вредности нације и државе. Они не могу да буду посматрачи аутошовиниста. И они улазе у демократску борбу за своје вредности, да их афирмишу али и да оспоравају ставове оних који одбацују (и дифамирају) нацију.

Потребна нам је систематска политичко-национална самонализа. Ми знамо ко смо, али питање је да ли знамо какви смо у јавном мишљењу и понашању. Друштвени и национални живот, патриотизам, глобализам, шовинизам и аутошовинизам су у сталном превирању. На његове токове утичу осећања, страсти, воља, интереси, али и рационално мишљење о колективним и индивидуалним потребама. Као народ располажемо моћима разума. Колико и како ћемо га користити зависи само од нас самих. А то се пре свега односи на употребу средстава која јачају патриотску свест, мисао и понашање – одговарајући правни поредак, рационално управљање друштвеним организацијама и институцијама, квалитетан образовни систем и васпитне вредности, продубљивање свести о културном и националном идентитету. Шансе за отпор аутошовинизму су у: 1) жилавости традиције; 2) моћи националног

језика; 3) природности првог припадања (породица, нација); 4) свести о припадању (Ко сам ја? Ко ме припадам?)

Разуме се, ни патриотизму не треба приступити затворених очију. Критички однос према патриотском деловању такође је потребан. Постоји разлика између непромишљеног и рационалног патриотизма, недемократског и демократског. Али увек се мора имати у виду историјско искуство – да је разумни патриотизам увек представљао моралну и политичку вредност.

Др Зоран М. Аврамовић
Научни саветник
Институт за педагошка истраживања Београд
zavramovic@ipi.ac.rs